

آلام يهود العراق في النتاجات المسرحية لسامي ميخائيل

شيماء فاضل حمودي *

جامعة بغداد / كلية اللغات / قسم اللغة العبرية

المستخلص:

يتناول البحث دور المسرح العبري في تناول قضايا المجتمع وعلاج هذه القضايا . حيث ينقسم البحث إلى ثلاثة محاور . إذ يتناول المحور الأول يهود العراق وماهية وجودهم فيه حتى الهجرة في خمسينيات القرن العشرين . بينما تطرق المحور الثاني إلى سامي ميخائيل ونتاجه الأدبي بشكل عام والاتجاهات الأدبية في نتاجاته الأدبية . وتخصص المحور الثالث في عرض اوضاع يهود العراق المهاجرين إلى إسرائيل في المجتمع الإسرائيلي بداية من وصولهم ووجودهم في معسكرات الانتقال وانتهاء بالتعامل معهم في المجتمع الإسرائيلي على أنهم طائفة دونية .

הקדמה:

במחקר זה אבקש לעסוק במצוקת יוצאי עיראק בחברה הישראלית במחזותיו של הסופר סמי מיכאל. מצוקת יוצאי עיראק בחברה הישראלית במחזותיו של סמי מיכאל נבחרה לעמוד בבסיסה של המחקר כיוון שהמחזה אינו משקף מציאות כנתינתה; אלא הוא מעצב אותה במענה לצרכים מסוימים של קבוצות בחברה. למרות זאת, ואולי דווקא בשל כך, הזיקות של המחזה למציאות החברתית מאפשרות חשיפה של קונפליקטים מוצנעים והמחשה של שסעים. הצגות המחזה עשויות לתת ביטוי למודחק וגם להציג בעיות חברתיות מנקודות היבט חדשות⁽¹⁾

סמי מיכאל הוא לכאורה נציג ליהדות שקליטתה הצליחה בשל ה"הון התרבותי" שהביאה איתה מעיראק: "לא היה לי כסף אבל היתה לי השכלה, ובחברה טכנולוגית כפי שהיא היום בתרבות המאה העשרים, להשכלה יש ערך עליון בהתפתחות ובשיפור המצב הכלכלי. המטען שהיה לי עזר לי להתמודד עם המציאות המורכבת בארץ ולפלוס את דרכי בחברה הישראלית"⁽²⁾. אלא שההסבר להתערותה של יהדות עיראק בהשוואה לקשיי הקליטה של יהודי מרוקו, כפי שמלמד מחקרו המשווה של אלכס ויינגרוד, אינו רק בשל "מה שהביאו העולים איתם", אלא גם בשל התנאים השונים אותם פגשו שתי הקבוצות בישראל⁽³⁾

סיבת בחירת הנושא :

תלות בהתייחסות לעברית, ובעיות רבות בתרגום, וכן קשיים רבים בתרגום חלק מאו במחקר זה עשינו כמיטב יכולתנו כמיטב יכולתנו, ואנו מקווים כי נהיה בכיוון הנכון, וזו תחילתה של סדרה של מחקרים ומחקרים על המחזה העברי המודרני. צר המילים המתגלגל והזר במחזות.

שאלות המחקר

1. מה מאפיין את התיאטרון הישראלי, ומה הם שלבי התפתחותה ?
2. מה הם הקשיים בהם נתקלים העיראקיים אחרי העלייה והמצב החדש בישראל ?

מה הן הדרכים שבהן הציג מיכאל את בעיותה של הקהילה העיראקית?

מחקרים קודמים

- דן אורבן, شخصية العربي في المسرح الإسرائيلي، ترجمة وتعليق د. محمد احمد صالح، مراجعة وتقديم د. محمد خليفة حسن، المجلس الأعلى للثقافة، المشروع القومي للترجمة، إدارة المطبوعات والنشر، 2000.
- يحيى محمد عبد الله إسماعيل: المسرح السياسي عند خانوخ ليفين – دراسة المحتوى، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب – جامعة عين شمس، 1991.
- شكري عبد الوهاب، المسرح الصهيوني سنوات في خدمة الصهيونية العالمية، مجلة ابداع، 126، 1991.
- محمد احمد صالح، المسرحية العبرية الحديثة تطورها وموضوعاتها، مجلة الدراسات الشرقية، ع 20، يناير 1998.
- انطوان شلحت، خداع الذات...! المسرح الإسرائيلي وحرب 1967 مختارات من أعمال خانوخ ليفين، المركز الفلسطيني للدراسات الإسرائيلية – مدار، رام الله، 2007.

- חיים שהם, הדראמה של 'דור בארץ', אורעם 1989 ,
- גדעון עפרת, אדמה, אדם, דם, צ'ריקובר 1980 ,
- גדעון עפרת, הדראמה הישראלית, צ'ריקובר, 1975
- דן אוריין, דמות הערבי בתיאטרון הישראלי, אורעם, 1990
- דן אוריין, יהדותו של התיאטרון הישראלי, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1998 ,
- אברהם עוז, שדות ומזוודות: הדרמה העברית והסיפור הציוני ת"א :רסלינג 2014 ,

שיטות המחקר

שיטת המחקר היא אנליטית, עם ניתוח של הדוגמאות הנבחרות ממחזותחו של סמי מיכאל. והשימוש במתודה פסיכולוגית מסוימת ככלי הערכה יחיד של היצירה הספרותית.

מבוא

תולדות המחזה העברי

רוב המבקרים העבריים הסכימו כי הופעתה של המחזה העברי מאוחרת בהשוואה לז'אנרים הספרותיים בספרות העברית החדשה. המחזה העברי הראשון נכתב במאה השש-עשרה. מחזה זה הוא "צחות בדיחות דקידושין" של יצחק די שלומו. זהו המחזה העברי הראשון שנדפס והתקין ופרסם אותו המבקר (חיים שרמן). סגנונו של המחזה הזה אינו תנ"כי גרידאי, אלא מכליל מונחים ותנאים עבריים מאוחרים, אשר זכו להרבה יתרונות: הדמויות, והעלילה והמבנים הושאלו מקומדיה מאולתרת, בעוד שהנושא היהודי במחזה זה הוא נושא קומדי של ביקורת על ההלכה⁽⁴⁾. גם לאחר הופעתה של המחזה העברי התאפיינה בהתפתחות איטית ובהיסחפות, עד לא מכבר תופסת המחזה העברי מקום שולי בין הספרות העברית החדשה, ולא עמדה בעמדה דומה למחזה בספרות האירופית הידועה⁽⁵⁾.

המבקר (ברוך קורצוויל) מחזיר את הסיבה הראשונה לעיכוב הופעתו של המחזה את ההנגדות החריפה של הממסד הדתי בזמן ההוא. ההתנגדות של הרוח הדתית ביהדות לסכסוך הערכים המיוצגים על ידי הדרמה באופן כללי, מה שמבדיל את אמנות המחזה מאמנות אחרת היא הערכים היחסיים של הסכסוך, ובלי להשמיד את האיזון הדרמטי, בניגוד לברית הישנה שבה הערכים המוחלטים אינם יחסי, בין האישיות החורגת מן המוחלט ובין המוחלט עצמו, השולט בחריגים ממנו, ובכך סותר את הברית הישנה - בסיס היהדות כמובן - עם כל אפשרות של סכסוך דרמטי⁽⁶⁾. הוא מאמין שכל ניסיון לחפש דרמה בברית הישנה יהיה כישלון: הופעת המחזה בספרות העברית מנבאת את הופעתו של עולם חדש המסרב לקיים מערכת יחסים מקודשת עם היהדות, וכתוצאה מכך הופעת הדרמה בספרות העברית קשה, והאמת האמיתית והאמיתית, שחרור זה מנע את הופעתה של דרמה בספרות העברית וזה מה שעשה לבמאי התיאטרון מיכאל גורביץ': "אנחנו מאוחדים והאיחוד איננו דרמטי"⁽⁷⁾.

אחת הסיבות המרכזיות שהביאו לכישלון המחזה הוא "השפה העברית", משום שלא הייתה שפה מודרנית, עיכבה את תחייתה של

השפה העברית של תחיית השפה הכתובה, אשר הפריעה להתפתחות התיאטרון העברי משום שהז'אנר תלוי בעיקר בשפה המדוברת, הקהל יראה את הצלחת התיאטרון אם הדיאלוג בשורות הדוברים יהיה טבעי עד כדי כך שהקהל ירגיש שמה שמספרים הדמויות הוא בדיוק מה שמבחינים בחיים האמיתיים שלהם, והדבר גרם לכישלון של כל הניסיונות ליצור תיאטרון עברי^(א).

למרות הקשיים של התיאטרון העברי, אשר הוביל עיכוב המראה שלה, אבל ברגע הופעת האמנות, רבים החליט להקים את הדרמה אינה זר לספרות העברית מאז הקמתה, התנ"ך מכיל כמה מרכיבי התיאטרון המסורתיים, כגון הדיאלוג הדרמטי בספר איוב ואת שיר שירים וקהלת ו גם, זה הדגיש את הנוכחות של כמה אלמנטים מזוהים על ידי אריסטו בספרו "אמנות השירה" כמו בניית הסיפור ולהשפיע על הדרמה גם אמר את האפשרות של דרמות אישיות ונוכחות בכמה סיפורים בתנ"ך כמו שמשון סיפורים ומרד ואת מותו של אבשלום ואירועים דתיים היסטוריים אחרים הנזכרים בתנ"ך^(א).

א - שלבי התפתחות המחזה העברי :

1 – תקופת ההשכלה :

המחזה העברי התגלה כזרם ברור בספרות העברית המודרנית בתקופת ההשכלה ומעבר לה, בשל השינויים שחלו בקהילה היהודית, והיה צורך שהמחזה ישקף את השינויים וההשפעות של החברה הזאת, והחזקה (האילומינטי) של המחזה מילאה תפקיד דרמטי במאבקם של המשכילים נגד "התנועה החסידית". התיאטרון העברי בתקופה זו הצליח לכבוש עמדה בין ז'אנרים הספרות העברית, משום שהיה אמצעי חיוני להשגת מטרותיה של תקופה זו, שכללה בין השאר ביקורת חברתית והטיפה לרעיונות הנאורות.

המחזה הראשון בא מתוך ניסיון של כמה סופרים עבריים לנסח מחדש את יצירותיהם הפואטיות שעשויות להיות מתאימות לעבודות תיאטרליות, משה חיים לוצטו היה אחד הסופרים הבולטים שעשו זאת בתקופה זו, והוא שיכתב כמה מעבודותיו הליריות שיכלו להיות מחזות, "הדרמה הזאת אינה דרמה של היעדר אחדות הדיאלוג והמונולוג שבו כתב אז את המחזה" מגדל עוז אוזל", "שהושפע מהמסורת של "הזוהר" של הקבלה גם כתב מחזה" לישירם תהילה "שעוקב על נושא הטוב ורע"^(א).

מחזה זה מציג את השפעתו של המשורר האיטלקי הדרמה (ג'ורדני), המתאר את חיי הפסטורליסטים ואנשי הכפר והסיבה שהלוצ'אטו הכיר את הספרות האיטלקית והושפע משירת השירים הכפריים, והדבר ניכר בהפקה הספרותית שלו, שאפיין את סגנון השירה שלו "השפעת מחזותיו סמליים בספרות העברית" תקופת ההשכלה "סופרים רבים הושפעו במחזותיהם על ידי יצירות של לוצטו ואת ההצגות שלהם שימש גם את מטרותיה של תנועת ההשכלה מאהבה לעבודה חיים פשוטים.

2 – המחזה העברית בתקופת התחייה

התיאטרון העברי עבר שלב חשוב בהתפתחותו בתקופת התחייה . המבקר גרשון שקד אמר : "העובדה שהתנועה הלאומית היהודיה יצרה פערי הקיר של האינטגרציה היהודיה, והפכה את אורח החיים היהודי שלו ראה את יסודות היהדות להסתכל הרכב ובקש ממנו המרד נגד המסורות הדתיות לבין המבוא של רבים מן התיקונים המורשת הדתית שלו ". הבעת חדש זה יצר מראה דרמטי ברמה האישית על העבר שלו ועל הקהילה שלו, והנה יש אמנות תיאטרלית מקור בלתי נדלה. זה הביא להופעת חשוב עם יסודות יצירות ספרותיות תיאטרלי יצירות (יהודה לב גורדון). ו- (שאל טשרניחובסקי). ו (יעקב כהן), וכן (זלמן שנייר).⁽¹¹⁾

המחזה הראשון שהוצג בפלסטין היה בחג הסוכות בשנת 1890 , והוא מחזה " זרבובל או שיבת ציון " של משה ליב לילינבלום . מחזה נכתב ביידיש ותרגם לעברית על ידי דוד ילין , ונבחר בשל רעיונותיו הציונית , לפיכך, מחזה זה אינו נחשב למעשה ספרותי, משום שהוא נכתב מנקודת מבט ציונית גרידא, שתוכנו הוא ציוני בצורתו האמנותית, שהביאה לחולשתו. "הצגה זו הוצגה בבית הספר" ליימל "בירושלים, הצגת ההצגה הייתה תחילתה של פעילות תיאטרלית, שהתרחבה עם עלייתם של עולים חדשים לארץ ישראל, בהופעות תיאטרליות התמקדו באסכולות , כמו " הוא אחי או השפה העברית " זוהי מסורת דרמטית שכתב הסופר יהודה לייב גורדון במותו של המשורר מיכה יוסף כהן לוינסון, זהו מחזה היסטורי הכולל אלמנטים של מטאפורה המסתובבת סביב השפה העברית ומוצגת בבית הספר של ההתנחלות ראשון לציון⁽¹²⁾.

3 - המחזה העברי אחרי קום המדינה

אפשר לומר שמלחמת 1948 הניבה תוצאות לטווח ארוך השתקפו על כל תחומי חיים בישראל, כוללים ספרות, במיוחד בתיאטרון "יש עניין זה הביא לתיאטרון עבור הופעתה של קבוצה מובחרת של מחזאים של סופרים עכשוויים אשר כבשו את מעמדה המוביל בספרות העברית העכשווית, והפכה העמדות שלהם ייחודי כולל (נוס אלוני) וכן (חנוך לוין), שהצטיין בתחום הסאטירה פוליטית באמצעות מה שכינה התיאטרון הפוליטי וגם (יהושע סובול), שהצטיין מה שכינה יהודי אנטי-על כל צורותיה, החל שנאה עצמית יהודית ואירועים נאציים אפילו וכן הלאה. "גם ניב עניין בדרך ישראל גם לאחר הקמת מדינת ישראל על שיעור המוני בבירור על מחזות אלה, וגם הביאה את המגוון של תחמושת המשחק מסופקת על ידי צוותות אלה וזה מראה את ההצלחה של התיאטרון העברי המודרני סתירות עקשניות של חברה⁽¹³⁾.

ב - יהדות עיראק:

משה לויסק מציין, כי זמן הגעתם של עולים לישראל היה בעל חשיבות מבחינת מיקום קליטתם הגאוגרפי; המיקום הכתיב במידה רבה את אפשרויות הניידות החברתית ואת הקליטה הכלכלית והחברתית בחברה הישראלית.⁽¹⁴⁾

יהודי עיראק, שהגיעו בראשית שנות החמישים, שוכנו במעברות באזור המרכז והסתייעו בקליטתם ביהודים מעירק שעלו לפני כן. זאת

בשונה מהעולים ממרוקו, שהגיעו מאוחר יותר ושוכנו במושבי עולים ובעיירות פיתוחבשוליים הפריפריאליים של ישראל. המעבר של עולי עיראק לתל-אביב ולרמת-גן. סייע בניעות המהירה שלהם. עם זאת תקופת החיים במעברות, שארכה מכמה חדשים עד כמה שנים, היתה קשה וטראומטית והיא מתוארת כסיוט ברומנים האוטוביוגרפיים של סמי מיכאל, אלי עמיר ושמעון בלס, רומנים שיצרו "דימוי של עברו של היהודי מעירק בבגדד ושל השינויים שחלו בעקבות הגירתו לישראל בראשית שנות החמישים"⁽¹⁰⁾. קשה במיוחד היתה הפגיעה בדור המבוגרים שאיבדו מכוחם, והפסידו את רכושם, מעמדם ובמקרים רבים גם את עמדתם המשפחתית. למרות קשיי תקופת המעברות יהודי עיראק, שנטו לגרסה משלהם ל"מודל כור ההיתוך"⁽¹¹⁾, סיגלו לעצמם במהירות את "ישראליותם". הם עברו תהליך של "מודרניזציה הרמונית" בשונה מהמשבר שפקד את יהודי מרוקו עם עלייתם ולאחריה.⁽¹²⁾

סמי מיכאל (1926)

מחשובי הסופרים הישראלים, נולד בשם כאמל סלאח בבגדאד. הוא סיים את לימודיו התיכוניים ברשת החינוך של הקהילה היהודית בבגדאד, בבית הספר 'שמשי' וב-1945 קיבל את תעודת הבגרות הממשלתית העיראקית. בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, בזמן לימודיו התיכוניים, היה מיכאל ממנהיגי המחתרת הקומוניסטית העיראקית שפעלה נגד המשטר ולמען דמוקרטיה וזכויות האדם. באותה תקופה סיים גם שנת לימודים באוניברסיטה האמריקנית בבגדאד) שלוחה של האוניברסיטה האמריקנית בביירות שבלבנון, (וגם פעל כעיתונאי וכתב בעיתונות העיראקית. בשנת 1948, כאשר נשא עדיין את שם הולדתו, הוצא נגדו צו מאסר. באמצעות מבריש, שאָרגן אביו, חצה מיכאל את הגבול לאיראן ונאלץ לשנות את שמו.⁽¹³⁾

במהלך חייו חווה מיכאל שתי מתקולים שהשאירו יתד נאמן בכל יצירותיו, את מלחמת העולם השנייה וגם הפרהוד או מה נקרא יציאת יהודי עיראק במבצע "עזרא – נחמיה". אירועים אילו השפיעו על תפיסת עולמו ובאים לידי ביטוי ברומנים ובמאמרים שכתב⁽¹⁴⁾.

במשך מספר שנים היה מיכאל קומוניסט והתנגדותו של לקולוניאליזם הייתה חלק ממשנתו הסוציאליסטית. ביצירותיו של מיכאל מופיעה ביקורת חברתית נוקבת השמה ללעג את הממסד הציוני והדתי וחושפת את צביעותו ושקריו על הבטחותיו השגורים לעודד את היהודים לעלות לפלסטין.⁽¹⁵⁾

סמי מיכאל פרסם מאמרים בעיתונות הערבית. ב-1956 החל לעבוד כמודד מים בשרות ההידרולוגי. הוא בוגר אוניברסיטת חיפה בפסיכולוגיה ובספרות ערבית. בשנת 1974 פרסם את הרומן הראשון שלו "שווים ושווים יותר". ב-1982 הוענק לו פרס ראש הממשלה ליצירה. כתיבתו יונקת מחוויות נעוריו ומן הנוף האנושי המקיף אותו. "ניסיון החיים העניק לי גלריה שלמה של דמויות". סגנונו בהיר, ישיר, נטול סמליות, אך בעל כושר ביטוי בולט. אווירת הסיפור נושמת אותנטיות ומעורבות אישית. "סופה בין

הדקלים" הוא סיפור לבני הנעורים, ובו קורות נער יהודי בסמטאות בגדד, בעולם של קסם ואימה, של מעשי קונדס, תגרות רחוב, אהבה נוגה ועמידה מול פורעים. הספר יצא לאור ב-1975 זכה בפרס זאב. "פחונים וחלומות" - חיי נערים ומבוגרים במעברה דלה בראשית המדינה בה נובטים זרעי אלימות ונוצר עימות בין טובים ורעים ונרקמים חלומות של אושר. הרומן "חוצרה בוואדי" עובד למחזה מצליח מאוד. ב-1992 זכה מיכאל בברלין בעיטור על שם האנס כריסטיאן אנדרסן על ספריו לבני הנעורים. ובתשס"ד הוענק לו פרס ברנר. ספריו תורגמו לשפות רבות וזכו בפרסים יוקרתיים, עובדו לתיאטרון, לטלוויזיה ולקולנוע ונחלו הצלחה רבה. מסתיו 2001 סמי מיכאל הוא נשיא האגודה לזכויות האזרח בישראל⁽¹⁹⁾

יצירותיו

כתיבתו של סמי מיכאל מתייחדת בכך, שבכל ספריו הוא מופיע כדמות מרכזית החושפת פרטים ביוגרפיים מחייה. ואם איננו מצטייר בהם כ"גיבור", כדמות אקטיבית, לוחמת ומנהיגה, צריך לשייך זאת לאישיותו המתלבטת-מהססת והחרדתית. לכן הופיע בכלם כמופעל או כמושפע. ב-1974 ראה אור הרומן הראשון פרי עטו - "שוים ושוים יותר. מכלול יצירתו כולל רומנים, נובלות, מחזות, ספרים לנוער וספרי עיון. מספריו: סופה בין הדקלים (1975) חסות (1977); חופן של ערפל (1979); פחונים וחלומות (1979); שדים במרתף (1983); אלה שבטי ישראל (1984); חוצרה בוואדי (1987); תאומים (1988); אהבה בין הדקלים (1990); ויקטוריה (1993); שדים חומים (1993); הוא - מחזה (1999); הכנף השלישית (2000); גבולות הרוח (2000); מים נושקים למים (2001); החוויה הישראלית (2001); יונים בטרפלגר - (2005); עאידיה (2008); אותיות הולכות לים, "דביר, 2009), ספר הילדים הראשון מאת מיכאל, מלווה באיורים מאת שחר קובר (מעוף הברבורים, "כנרת-זמורה-ביתן, תשע"א 2011, צררון שר גם בחורף, "דביר, 2012), ספר ילדים, מלווה באיורים מאת ליאורה גרוסמן (טיפה וטיפונת, "דביר, 2014), ספר ילדים, מלווה באיורים מאת ליאורה גרוסמן (יהלום מן השימון", כנרת-זמורה-ביתן, 2015.⁽²¹⁾

יצירתו העברית של סמי מיכאל מתחילה בתיאור של טראומת הקליטה, ברומן שוים ושוים יותר, 1974. מאז הוא נע הלך וחזור בסיפורת ובדרמה בין בגדד לישראל, בין ערבים ליהודים ובין מזרחים לאשכנזים. יותר מכל סופר ישראלי אחר מפגיש מיכאל ביצירתו נציגים של שלוש הקבוצות: מזרחים, אשכנזים וערבים. מבחינתו, שלוש הקבוצות, בעיקר בני הדור השני והשלישי, הם ישראלים⁽²²⁾. אינו מגדיר עצמו כציוני, אלא כפטריוט ישראלי. הוא רגיש וביקורתי כלפי כל ניסיון של בידול ותיוג. שתי השאלות הנצחיות "מיהו יהודי? ומיהו ישראלי?" אינן מבחינתו "שאלות תם", אלא "זו הסוואה לשאלה נוספת ממולחת: מיהו לא יהודי ומיהו לא ישראלי? וגרוע מזה, לעתים אלה שאלות קצת מרושעות, כי הן טומנות בחובן גם את השאלות: איזה מין יהודי ואיזה מין ישראלי אתה?"⁽²³⁾. מיכאל אינו טורח לרצות קבוצה מסוימת: "אני זוכר שהרגזתי אשכנזים רבים בספרי שוים ושוים

יותר, ובאותה מידה עוררתי את חמתם של ספרדים לא מעטים במאמרי 'תרבות הסולם ותרבות המרפסת'⁽¹⁾. הוא חי בהשלמה עם הסתירות ועם העמימות שבחברה הישראלית: "הזהות הישראלית מבלבלת ומבולבלת [...] בתור יוצא ארץ מוסלמית למדתי לחיות עם קרעי זהות"⁽²⁾. מיכאל אינו מצניע את עברו ואת זיקתו לתרבות הערבית ולדמויות ערביות: "אני כותב על ערבים מבפנים, לא כמשקיף מבחוץ. אני מודע לעובדה שרבים מבין יוצאי עדות המזרח בישראל שונאים את הערבים. [...] בשנאה של המזרחים לערבים יש פיצוי על הגאווה הרמוסה שלהם עצמם. [...] הם מקופחים והנה נותנים להם אובייקט, שהוא כביכול נחות מהם"⁽³⁾.

ג. יוצאי עיראק במחזותיו של מיכאל:

סמי מיכאל מקיים מערכת יחסים מורכבת וביקורתית עם העבר וההווה - עם התרבות היהודית בעיראק ועם התרבות הישראלית. במחזה **שדים במרתף**, בבימויו של עמית גזית, התאטרון העירוני חיפה, 1983, יש תפקיד חשוב לדמות הסב, הפטריארך המזרחי, המייצג את תרבות יהודי עירק המסורתית שנגדה הוא נלחם כנער וכאישי צעיר. בסיפור אוטוביוגרפי, "לעמוד מול סבא", מספר מיכאל על ההתמודדות עם סבו:

הסב שלט בעריצות בעשרות הנפשות שהקיפוהו בחנפנות כנועה, בהתרפסות מזויפת, באהבה עזה, בשנאה לזהות, בפחד מצמית. הגג והחדרים והחדר והמרתף המו מדודים, דודות, כלות, חתנים, צאצאים, זקנות שהמגפות פסחו עליהן. מעל להמולה האדירה הזו רחשו מלאכים טובים, ומתחת לרגליים בחשו באפלת האדמה שדים מזיקים. וכולם - מלאכים, בני-אדם ושדים - סרו למשמעת-הברזל של הסב הכול-יכול. [...] אבי ובני-דורו ביקשולצאת מחשכת ימי-הביניים שכפו התורכים על עירק מאות שנים.

יחד עם הלבוש המסורתי השליכו מעליהם מערכת מאובנת של מסורת. [...] אולם לא העזו לצאת בגלוי נגד המסורת העריצה. דורות של כניעה ודיכוי מאוויי-הפרט במסווה של שמירה על המסורת המקודשת השפיעו את השפעתם אפילו על דמותו המרדנית של אבי. בלי לדעת הוא הכשיר אותי להרהר בדברים שהוא עצמו התחמק מהם, עודד אותי לפתח מחשבה עצמאית ולתת לה ביטוי מילולי העשוי לזעזע את סבא⁽⁴⁾.

מיכאל אינו מהסס להכיר במעמדה הנחות של תרבות קבוצתו כאשר הוא

משווה אותה לתרבות האשכנזית:

במאה העשרים ובמאה שקדמה לה, לא היה לנו ביאליק, לא היה לנו שלום-עליכם, לא היה לנו תאטרון מן הסוג של "הבימה" במוסקבה. אנחנו היינו תחת שלטון עותומני אפלי, חיינו בשלטון שנלחם אפילו בתרבות הערבית [...]. הקמת מדינת ישראל תפסה את יהדות ארצות ערב בתחילתו של זינוק תרבותי, שפירושו היה התבוללות בתוך התרבות הערבית. יהודים התחילו לפרוץ מתוך השכונות שלהם, לחדור לעיתונות, לרדיו,

לתאטרון, להשתתף בעיצובה של התרבות הערבית. [...] זה היה עדיין דשדוש בראשית הדרך⁽²⁵⁾.

במסה, שכותרתה "תרבות הסולם ותרבות המרפסת", דוחה סמי מיכאל את הגישה התרבותית הפלורליסטית המקנה שוויון לכל התרבויות, ומצהיר על העדפתו את התרבות המערבית:

בחמולה שלי היה מיעוט קטן שנחנק משובע ורוב גדול שטעם בשר רק במועדים. על כל עורך-דין ועל כל רופא היו כעשרים אנאלפבטים. [...] אמי [היתה] אשה פשוטה שלא ניתנה לה מעולם הזדמנות להחזיק ספר. [...] לבוא ולטעון כי יוצרים בצפון אפריקה-תימן ועיראק במאתיים השנה האחרונות עומדים על אותו שלב ומשקפים את אותה הרמה התרבותית של ענקי הרוח היהודית שצמחו באירופה, הוא כפירה במושג ההתפתחות⁽²⁶⁾.

כך הוא מסתייג מכל ניסיון של הנצחה פולקלוריסטית מתבדלת: הגיע הזמן לחשוב על תרבות ישראלית משותפת ולא להתרפק על הווי השייך לחברה אחרת, זרה ורחוקה מאתנו. מה זכור לדור השני והשלישי בישראל מן המימונה במרוקו או הסהרנה בכורדיסטן? זה לא אותנטי, זה מזויף וחסר כל קשר למציאות. [...] העסקנים-בעיקר המרוקאים, מעודדים יצירת שמורה אינדיאנית-מרוקאית ומנציחים את התווית שהודבקה לעדה זו⁽²⁷⁾.

סמי מיכאל ביקורתי וסלקטיבי בהעדפותיו התרבותיות גם כלפי התרבות המערבית. הוא מבקר את גילויה בתאטרון הישראלי (במחזותיו של חנוך לוין) שהם, לטעמו, "חיקוי של החיקוי של החברה המערבית" הנוטה לסגנון מופשט⁽²⁸⁾. מכאן אתה למד על חשיבותו של הדאליזם בעיניו כסגנון הראוי לספר בו על המציאות היהודית והישראלית (עבר והווה), זו שמעוצבת על-ידיו ברומנים ובמחזות.

העלייה הפגישה את סמי מיכאל עם הדימוי המתייג: "גם אני, כיוצאי עירק אחרים, קלטתי כינויים כמו 'עירקי פיג'מה'. אנשים רבים לא ידעו מי אני, ערבי, תורכי או הודי. כשדיברתי אנגלית תקעו בי מבטים משונים. איך פרצוף שחור כמוני מדבר אנגלית"⁽²⁹⁾. האסטרטגיה שבחר בהתמודדותו עם הסטראוטיפ של המזרחי היא באינדיבידואליזציה של דמויותיו ותיאור קורותיהן בנסיבות מורכבות. כל הדמויות המאכלסות את יצירתו - מזרחים, אשכנזים וערבים, זכות לעיצוב ייחודי וראליסטי שאינו מאפשר אפיון כולל וגורף. הביקורת שלו מופנית אמנם כלפי החברה האשכנזית הקולטת, אבל אין הוא נסחף לאידאליזציה של העבר בעירק. הרומן שווים ושווים יותר מתאר את תקופת ההגירה ואת השפלותיה. זהו סיפור קליטתו הקשה של דוד שלמרות חריפותו, כפי שציינה ננסי ברג, הוא קריאה "לתיקון המסר הציוני ולהכיל בו את הספרדים ואת סבלם בנרטיב הציוני. יותר משזהו רומן של מחאה כפי שקיבלו אותו מבקרים רבים, שווים ושווים יותר מאשר את הציונות ואת המוסדות הישראליים החשובים כמו הצבא"⁽³⁰⁾. ואילו ברומן ויקטוריה, 1993, בשונה מ"אמנון שמוש"⁽³¹⁾ המתאר קהילה עשירה ועסקים

חובקי עולם, מיכאל מספר על עוני, דיכוי וניצולנשים ("אמי לא ניהלה בהינף טלפון עסקים מסועפים עם קצוות תבל. [...] עולם הגברים זמם לדכא את כל היפה שבה")⁽³¹⁾ שניצלו, הודות לעלייה לישראל, מגורל קשה. הסיפורת והדרמה של מיכאל ניזונות מסיפור חייו. "נולדתי בבגדאד בשנת 1926, למשפחה מהמעמד הבינוני. היה לנו עסק משפחתי, כריכית ספרים. אבא עסק גם בסחר בדים. היו במשפחה חמישה ילדים, בהם שלוש בנות. שתיים נפטרו והפכו אותי לבכור בילדים. [...] קיבלנו חינוך אירופאי. סיימתי בית ספר יסודי ותיכון ברשת החינוך היהודית וכשנה וחצי למדתי הנדסה עד שסולקתי"⁽³²⁾. הוא חוזר ומדגיש את העדפתו את התרבות המערבית; "אני גדלתי בעירק על גדות החידקל. אבל על גדות החידקל קראתי את טולסטוי, דיקנס, מופסאן ובלזק. אני מין סלט תרבותי ששאב לתוכו השפעות מהודו ועד אמריקה, בלי לפסול דבר. מעולם לא אהבתי שירים ופזמונים מזרחיים. כך גם היום, תמיד העדפתי מוזיקה קלסית"⁽³³⁾. בגיל חמש-עשרה הצטרף מיכאל למחתרת הקומוניסטית שקמה כנגד התעמולה הנאצית ורדיפות היהודים בעיראק. התנועה הציונית בעירק היתה קטנה. האינטלקטואלים היהודים נמשכו למחתרת הקומוניסטית. התנועה הציונית משכה בעיקר את דלת העם⁽³⁴⁾. מאבק מוקדם זה הכשיר לדעתו את עולי עירק להשתלב בצורה מוצלחת בתרבות ובמציאות הישראלית⁽³⁵⁾. מיכאל נמלט מעיראק לפרס לאחר שהשלטונות גזרו עליו פסק דין מוות. לישראל היגר ב-1949. הוריו ואחיותיו הגיעו אחריו ב-1951: "אני היחיד במשפחה שגמרתי בגרות. אחי הפסידו את הלימודים במעברת חירייה. הם פועלים. אחד עובד בדואר. אחרים עובדים כפועלים בבתי מלאכה"⁽³⁶⁾. עברית למד בישראל והחל לכתוב בה. עם בואו הצטרף למפלגה הקומוניסטית וכתב לעיתון אל-אתיחד. התנגדותו לגישה המעדיפה את המרכיב הערבי שבמפלגה הניעה אותו ב-1955 לפרוש מהעיתון ומהמפלגה. מאוחר יותר שב ללמוד בחוגים לפסיכולוגיה ולספרות ערבית באוניברסיטת חיפה.

מיכאל "מתארח" במחזותיו כאחת הדמויות. בהצגה חסות, על-פי ספר בשם זה, עיבוד ובימוי אילן רונן, תאטרון החאן הירושלמי, 1980, יוצא מורדוך למלחמת יום הכיפורים ונותר בחוצבמה. מורדוך הוא יהודי יליד עירק, חבר המפלגה הקומוניסטית, שהוקע על-ידי משפחתו וגורש מעירק לישראל. בישראל הצטרף למפלגה הקומוניסטית ועם פרוץ המלחמה התגייס לצבא, בניגוד לעמדתם של חבריו מהמפלגה. בדקלים וחלומות אפשר שמיכאל הוא נפתלי, אחד הנערים המזרחים, שידיעת האנגלית שלו מפתיעה את האשכנזים. בשדים במרתף הוא פריד המתעמת עם סבו.

דקלים וחלומות, עיבוד לבמה של יצחק גורמזאנו גורן, על-פי "סופה בין הדקלים ופחונים וחלומות" מאת סמי מיכאל, הוצג בתאטרון לילדים ולנוער, בבימויו של גורמזאנו גורן, 1983. המחזה בוחן שני משברים בתולדות יהודי עיראק - הפרעות ב בגדאד ותקופת המעברות. אין בהצגה אידאליזציה של סמטאות בגדאד. יש בה תיאור של קהילה תוססת שבית כנסת הוא אחד ממרכזיה, אך גם פרעות של ערבים ביהודים.

חלקו השני של דקלים וחלומות מתרחש במעברה - פחונים, עוני, מוזיקה מזרחית, בטלה, אבטלה וגניבות. סביב תפאורת המערכה הראשונה, שהצטמצמה בעיקר לחמישה דקלים, "מוקמות לוחיות פח גלי המייצגות את הפחונים של מעברה"⁽³⁶⁾.

נפתלי: (מסתובב בין הפחונים) עזוזה ג'... שמה הרשמי של המעברה שלנו. [...]

לולו: פעם היו אומרים לבנאדם "לך לעזאזל!" היום אומרים לו "לך לעזיזה".

נפתלי: [...] פחונים המתלהטים בקיץ וקופאים בחורף, ובפחונים - אין מים זורמים. [...] על חשמל אין מה לדבר! [...] בית הקפה הוא מוקד משיכה לכל המובטלים במעברה, ובימים הקשים האלה יש אצלנו הרבה מובטלים... הגברים הולכים לשם להשקיע את צרותיהם בכוס תה או כוס עראק, ולפזר את פרוטתם האחרונה במשחק קלפים⁽³⁷⁾.

ניכר במחזה ניסיון הידברות עם ישראל הוותיקה, שעולה יפה עם בן הדור השני, יליד הארץ, אך אי-אפשר לקיימו עם אמו, נציגת האשכנזים הוותיקים. הלה ונורי, שמחזירים ל"גברת" האשכנזייה שטיח שנגנב מביתה, נתקלים באיבה ובדעות קדומות:

גברת: תשמע חוצפה, עודד. אתה רואה? את כל הסביבה הם קלקלו, אי-אפשר לחיות כאן יותר [...]. הם כולם גנבים שם, כולם!

עודד: אמא, די!

גברת: עודד! אתה לא תסתום את הפה לאמא שלך.

עודד: [...] בואו, תשבו... על השטיח. האמת שמזמן חיפשת הזדמנות ליצור קשר... [...]אולי... מה דעתכם שנקים מועדון של התנועה במעברה שלכם?⁽³⁸⁾

עודד(והצופים) מגלים שהצעירים מעירק היו לוחמי מחתרת, ולומדים להעריך את ה"הון התרבותי" שלהם, וידיעת אנגלית בכלל זה. דמויות המחזה מדברות ללא "עגה" מזרחית מנמיכה. סופה שלההצגה הוא אופטימי, פיאות למום שהפיק את ההצגה - תאטרון לילדים ולנוער; הלה, צעירה עולת עירק, תדריך במעברה יחד עם עודד הצבר.

בביקורתה על **שדים במרתף** עמדה שוש אביגל על נטייתו של מיכאל להפוך את ריסיפור האישי לסיפור מייצג של קבוצתו. לדבריה המחזה הוא "מסמך מומחז עם רקע היסטורי"⁽³⁹⁾. ואכן, שניים ממחזותיו של מיכאל, שדים במרתף, המתרחש כולו בעירק, ותאומים המתרחש בישראל, מתעדים את העבר ואת ההווה של יהודי עירק. בשניהם נמצא שסמי מיכאל, בדומה למחזאים ישראלים אחרים, משתמש בסיפור אהבה בין יהודי לערבייה ובין ערבי ליהודייה כבמטפורה לקרבה המיוחלת בין יהודים לערבים. אלא שמשאלת הפיוס נתקלת במציאות קשד. המונעת את מימושה. בשדים במרתף נרצחת האהובה הערבייה ובתאומים ננטש הבעל הערבי בבגדד.

דומד. שבשתי פרידות אלה מתנער מיכאל מ"צל" ערביותו, ומנתק עצמו מהעבר בעירק תוך העדפה ברורה של חיי דמויותיו היהודיות בישראל. **שדים במרתף**, בבימויו של עמית גזית, התאטרון העירוני חיפה, 1983, הוא מחזה על משפחה יהודית אמידה בעירק של שנת 1943. יצחק חיים, אבי המשפחה, מאבד בהדרגה את מעמדו הסמכותי. אשתו ושאר הנשים בבית עדיין מציינות לו כשפחות כנועות, אך בניו פונים איש איש לדרכו. הבן הבכור, ברוך, פונה לפעילות ציונית ולחברת גבול. נכדו פריד מצטרף למפלגה הקומוניסטית ומתאהב בזרה - ערבייה נשואה. ברוך מנסה לשכנע את פריד לעלות לארץ-ישראל, אך פריד מעדיף להישאר בעירק וללחום בנאצים במסגרת המחרת הקומוניסטית. ניסן, בנו הבכור של יצחק חיים, מאיים לפנות לבולשת בשל מעשי החתרנות של בן-אחיו, המצפין בבית אקדח שהפקיד בידי חבר למחתרת. "אני פחדן", אומר ניסן, "אלפי שנים אנחנו קיימים רק בזכות הפחדנות". המחזה מסתיים כאשר בעלה הזקן של זרה זונח אותה ואביה אבו-רדואן שוחט אותה בסכין בשם כבוד המשפחה.

בשדים במרתף מתמודד מיכאל עם עברה של יהדות עירק. בדומה לסיפור האוטוביוגרפי "לעמוד מול סבא", נמצא בו את הנכד המתעמת עם סבו. "הוא לא בדיוק אני", אומר מיכאל, "אבל הוא בן גילי ודומה לי מאוד בתפקיד שמילאתי במשפחתי - צעיר יהודי משכיל שמתחיל לפזול החוצה"⁽⁴⁰⁾.

יצחק-חיים: [...] (פונה לפריד. נעליים, תרבוש ועניבה נושרים מידו על הרצפה. עוקר את ריספר מידו של פריד) עוד ספר טמא ומסוכן? (פריד עוקב אחר התרבוש שהתגלגל לצדו) תסתכל אלי! (פריד מביט בו לרגע חטוף ושב ומסתכל בתרבוש. יצחק-חיים פותח את הספר) אפילו איני מכיר את האותיות. פריד: [...] אנגלית.

יצחק-חיים: וכל-כך מעניין?

פריד: (בביישנות) אמטרונומיה.

יצחק-חיים: וגם פה כתוב שעולמוהרחב של אלוהים הוא סתם רגיר אבק שמשוטטללא תכלית כמו סבתא המטומטמת שלך? פריד: כן.

יצחק-חיים: (מתלקח) איך שרק כופרים משתדכים לנשמתן. יום אחד יבוא ואפרוץ את הדלת של החדר שלך שם. במטאטא אקטול את כל השדים שאתה מטפח בפנים. איך הכפירה הסתננה לביתי.

חנה קלדרון עמדה על הדה-מיסטיפיקציה שעשה מיכאל בשדים במרתף לדימוי המשפחה המזרחית ה"חמה" וציינה גם את גרסתו, שאינה מחמיאה, לעלילות התנועה הציונית בעירק: "אצל סמי מיכאל אין ב-1943, בעיראק, ציונים אידאליסטים, העולים לישראל מתוך הכרה עמוקה, אלא עולה אחד, החוזר ויורד ועולה פעמים רבות, תוך כדי גניבת כספים. אצל סמי מיכאל יש יהודים טובים ויהודים רעים, יש ערבים טובים וערבים רעים [...]. אם

המשפחה היא לא 'מאמא' מזרחית חמה, המקרינה סמכותיות טבעית, אלא שפחה נרמסת, טיפשה, קמצנית וסהרורית; ומה שלא פחות קשה לעיכול: היחסים בתוך המשפחה קרים עד כדי צמרמורת, בוגדניים לפעמים, ובמרבית המקרים ללא מחויבות מוסרית עמוקה"^(٤١)

בתאומים, בבימויו של רמי דנון, התאטרון העירוני חיפה, 1989, מקום ההתרחשות הוא ביתה האמיד בחיפה של משפחה יוצאת עיראק. חמאמה היא "אם גדולה" שנטשה במרמה את בעלה המוסלמי האהוב בבגדאד והעבירה את כל כספו לעסקיה בלונדון. בנה יוסף קרוע בין זהותו כמוסלמי וכיהודי ובין היותו בן לאב נטוש ולאם שתלטנית: "להיות בישראל אב לבן צנחן ולבן חוזר בתשובה ולהיות בנו של מוסלם נטוש[...]. כל השנים אני מרגיש כמתחזה, שאני נחות, ואני חושש שיחשפו את זהותי האמיתית. אני רועד מפני אצבע אלמונית מאשימה: בנו של ערבי!"

חמאמה היא אשה חזקה, שתלטנית, אשת עסקים עצמאית החורצת את גורלות בני משפחתה. המחזאי בחר באשה כדי להמחיש את המהפך שחל אצל אותם יהודים מעירק שעזבו את בגדד ונקלטו בישראל. הוא מציג את זניחת העבר ואת המאבק על מקומם של יהודי עירק בחברה הישראלית תוך נקיטת עמדה פמיניסטית. חמאמה מגלמת את ההסתיוגות של מיכאל מן המבנה הפטריארכלי שאפיין את יהדות עירק: "בשנותי הראשונות בבגדד גדלתי בבית של חמולה, בחברה שהאשה בה היתד. אנאלפבתית והתייחסו אליה כאל יצור נחות. היא האמינה שהיא אכן כזאת וקיבלה את הדין. החברה הרשתה לגבר להתעמר בה ולהעליב אותה בציבור רק כדי להוכיח שהוא השליט, החכם והמבין. אבל כשהיו לבד, לעתים קרובות נחשפה טיפשותו, נגלה חוסר האונים שלו. זה היה מהפך לי את המעיים. הילדות שלי ספוגה בחכמת הנשים האלה. את כל הסיפורים ינקתי מהן"^(٤٢) לדבריו:

חמאמה היא תולדת המשבר המחפיר שגרמה העלייה ההמונית של שנות החמישים ליהדות המזרח. עם התנפצות ההיררכיה המשפחתית, כפי שנתפסה בחברה הזאת, בעירק, במצרים ובמרוקו, כשנוצרת תחושה של אובדן, מתעוררת האשה הזו שהיתה מדוכאת בארץ מוצאה ושנחשבה שם ליצור נחות, ומתייצבת על רגליה האחוריות. היא הופכת את הקערה על פיה מבחינת מושגי הכוח המדרבן והמלכד. [...] מי שעוקב אחרי משפחות מן המעברה, שלמרות העוני והמצוקה הצמיחו מתוכן אקדמאים, ימצא שם את האשה מאחורי התהליך. אין לי ספק שעדות המזרח נצלו משקיעה טוטלית רק הודות לנשים"^(٤٣)

סיכום

במהלך המחקר רציתי לבחון מספר התבוננויות במצוקת יוצאי עיראק בחברה הישראלית במחזותיו של הסופר סמי מיכאל. כמבוא לנושא פתחתי את המחקר בדיבור על יהדות עיראק ויצירתו של סמי מיכאל. הגעתי מסקירתי למחזות אל מסקנה שסמי מיכאל מייצג שתי גישות שונות שנבחרו על-ידי מחזאים ומספרים ממוצא מזרחי בהתמודדותו עם שינויים שחלו בעדתו ועם הסטראוטיפים של עדות אלה ב"מרחב הציבורי" הישראלי –

"אנטי-סטראוטיפ" ואינדיבידואליזציה מפורטת ומשותפת למחזאים אלה (וכן גם לאלי עמיר וליצחק גורמזאנו גורן) התערות מלאה בחברה הישראלית ובתרבותה. הוא נפרד מהעבר(ברצון, או בנוסטלגיה), אך אינו מתנער מזיקתו לתרבות הערבית, ומטיף לעתיד משותף במדינה מודרנית.

Abstract

"the pains of Iraqi Jews in the plays of Sami Michael"

By Shaimaa Fahdel Hammody

The research deals with an introduction to the theater and its role in addressing issues of society and dealing with these issues. Where the research is divided into three axes. The first axis deals with the Jews of Iraq and what they were in until immigration in the fifties of the twentieth century. While the second axis addressed Sami Michael and his literary output in general and literary trends in his literary productions. The third axis is devoted to the problem of the Jews of Iraq who emigrate to Israel in Israeli society, from their arrival and their presence in the transition camps, to dealing with them in Israeli society as a dune community

الهوامش

שוליים

- ¹ - georges gurvitch , " the sociology of the theatre " , sociology of literature and drama editors , Elizabeth and tom bums , harmondsworth , penguim , 1973 , pp. 73 – 74 .
- ² - רוזנטל, רוביק. 'עם סמי מיכאל: "עד שעליתי לארץ לא ידעתי מה זה ספרדי"', חותם, על המשמר, 14.01.1983.
- ³ alex weingrod , " styles of ethanic adaptation : interpreting iraqi and Moroccan settlement in Israel " Israel : the first decade of independence , editors , s. ilan toren and noah lucas , new york , state university of newyork press , 1995 . pp. 528.
- ¹ - وهب الله، د. عبد الوهاب " المسرح العبري في الفترة من ١٩١٩ - ١٩٩٠ " رسالة دكتوراه (غير منشورة) ، كلية الآداب ، جامعة القاهرة ، ١٩٨٤ ، ص ٧ .
- ² - صالح، د/ محمد احمد ، تاريخ المسرح العبري، كلية الآداب ، جامعة القاهرة ، ١٩٨٤ ، ص ٧ .
- ³ - קורצווייל ، ברוך، איוב ואפשרות הטרגדיה התנייכית ، עיון ، כרך י"כ ، 1988 ، עמ' 145 .
- ⁷ - Glenda Abramson "Modern Hebrew Drama" Weidenfield and Niclson . London , 1979 , p. 19
- ⁸ - שקד גרשון, המחזה העברי ההיסטורי בתקופת התחייה , נושאים וצורות , ירושלים , מוסד ביאליק, 1970, עמ" 9 .
- ⁹ - גרשון שקד , שם , עמ' 9 .
- ¹⁰ - glenda abramson " modern hebrew drama , P13
- ¹¹ - صالح، د/ محمد أحمد "المرجع السابق" ص١٣ .
- ¹² - עפרת גדעון, התיאטרון הישראלי , האנציקלופדיה העברית , כרך 32 , עמ' 481.
- ¹³ - glenda abramson " modern hebrew drama " , P23
- ¹⁴ - ליסק, משה.מדיניות העלייה בשנות החמישים: כמה היבטים ארגוניים והשלכותיהם החברתיות, עידן, 8, [עולים ומעברות: 1948 – 1952] עורך: מרדכי נאור ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1986..
- ¹⁵ - alex weingrod , op cit , p.540.
- ¹⁶ - D. Ben-Habib , "Margalit, Moladeti: Migdar ve-Edah be-Sifrei ha-Ma'abarah shel S. Michael," in: Teoriyah u-Bikkoret, 20 (2002), p.22.

- 3- ברצקי, נורית. "רציתי לכתוב רומאן פוליטי על יחסי יהודים וערבים בישראל", מעריב, 10.06.1977.
- 4- בר-קדמא, עמנואל. "בוסתן בבלי בכמישתו", ידיעות אחרונות, 21.10.1983.
- 5- גדעון עפרת, התיאטרון הישראלי, האנציקלופדיה העברית, כרך 32.
- 6- גרשון שקד, המחזה העברי ההיסטורי בתקופת התחייה, נושאים וצורות, ירושלים, מוסד ביאליק, 1970.
- 7- הירושלמי, לוי יצחק. "העיראקים: עלייה ללא פועלים", סופשבוע, מעריב, 01.02.1980.
- 8- טל, ירח. "סמי מגרש השדים", הארץ, 28.10.1983.
- 9- ליסק, משה. מדיניות העלייה בשנות החמישים: כמה היבטים ארגוניים והשלכותיהם החברתיות. עידן, 8, [עולים ומעברות: 1948 – 1952] עורך: מרדכי נאור ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1986.
- 10- מיכאליסמי. "הזהות הישראלית" אישים ומעשים בישראל, תל אביב: מקסם, 1998.
- 11- מיכאליסמי. "לעמוד מול סבא", עיתון 77, 19, ינואר-פברואר 1980.
- 12- "תרבות הסולם ותרבות המרפסת", מעריב, 07.09.1983.
- 13- "סהרנה- חגה של העסקונה העדתית", על המשמר, 02.10.1983.
- 14- "גבולות הרוח: שיחות עם רוביק רוזנטל", תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000.
- 15- מיכאליסמי וגורן, יצחק גורמזנו. "דקלים וחלומות", במה, 94, 1983.
- 16- קופרזין. "השדים במרתפו של סמי מיכאל", יומן שבוע, 01.12.1983.
- 17- קלדרון, חנה. "מרתף", דבר, 17.11.1983.
- 18- רוזנטל, חנה. "הנוקם מבגדאד", כלבו, 17.03.1989.
- 19- רוזנטל, רוביק. "עם סמי מיכאל: "עד שעליתי לארץ לא ידעתי מה זה ספרדי", חותם, על המשמר, 14.01.1983.

المصادر الانكليزية :

- 1 - alex weingrod , " styles of ethanic adaptation : interpreting iraqi and Moroccan settlement in Israel " Israel : the first decade of independence , editors , s. ilan toren and noah lucas , new york , state university of newyork press , 1995 .
- 2 - D. Ben-Habib, "Margalit, Moladeti: Migdar ve-Edah be-Sifrei ha-Ma'abarah shel S. Michael," in: Teorayah u-Bikkoret, 20 (2002),
- 3 - georges gurvitch , " the sociology of the theatre " , sociology of literature and drama editors , Elizabeth and tom bums , harmondsworth , penguim, 1973 .
- 4 - H. Hever, "Lo Banu min ha-Yam: Kavim le-Geografyah Sifrutit Mizrahit," in: Teorayah u-Bikkoret, 16 (2000).
- 3 - Glenda Abramson "Modern Hebrew Drama" Weidenfield and Niclson . London , 1979.
- 4 - Nancy e . berg , " sephardi writing : from the margins to the mainstream " , the boom in countemporary Israeli fiction , editor , alan montz , hanover , brandeis university press , 1997 .